
TEK PARTİ REJİMLERİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ TECRÜBESİ IŞIĞINDA ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE VE AKSİYONUNDA PARTİ- BÜROKRASI İLİŞKİSİ

H.Aliyar DEMİRCİ Pamukkale Üniversitesi

GİRİŞ

20. asrın ilk çeyreğinde Avrupa siyasetindeki hızlı değişme siyasal sistemler alanında yeni yapılar yarattı. 1917 Ekim Devrimi, Mussolini'nin İtalya'da iktidara gelişi, Hitler ve Nazi Devrimi. Bunların ilkinin yarattığı siyasal sonuçlar diğerlerinden daha uzun ömürlü oldu. Son ikisi İkinci Dünya Savaşı sonunda yok oldu. Üç rejimin gelişiminde de "siyasal parti", kurum olarak en az "lider" kadar önemliydi. Leninist parti modeli, "öncü parti" anlayışı daha sonraki yıllarda Sovyetler Birliği'nin siyasal hayatına damgasını vurdu. Parti, Birliğin kurumsal yapısının teşekkül ettiği devreden başlayarak tedricen Sovyet siyasal sisteminin en önemli unsuru haline geldi. Almanya'da Hitler'in partisi, onlar kadar olmasa da Mussollini İtalya'sındaki Faşist Parti için durum böyleydi. Otoriter ve totaliter rejimlerin iktidarda olduğu dönemlerde, devlet-parti ilişkisi uzmanlar tarafından sürekli tartışıldı. Farklı açılardan incelendi¹.

---

* Yrd Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F Kamu Yönetimi Bölümü.

Bu metin "Atatürk'ün Düşünce ve Aksiyonunda Parti-Bürokrasi İlişkisi" başlığıyla Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından VI. Uluslararası Atatürk Kongresi'nde (12-16 Kasım 2007)'de özetlenerek sunulmuş tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

¹ Juan Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 42 dipnot: 18.

1938 senesinde dünyada altı tek-parti rejimi vardı. Bu tek partili rejimlerde parti-devlet-toplum arasında karmaşık bir ilişki söz konusuydu². Konunun uzmanlarından Linz karşılaştırmalı ülke incelemeleri sonucunda totaliter sistemlerde parti örgütünün hükümetten üstün veya ona eşit durumda olduğunu tespit etmiş, bunun yokluğu durumunda sistemin “toplumla olan bağlarını, dinamik ve mobilize edici potansiyelini büyük ölçüde yitirip yozlaşaca(ğın) bürokratik otoriterizme” dönüşeceğini öne sürmüştür. Bu açıdan bakıldığında bu tek partili rejimlerde İtalya ayrı bir tarafta Rusya ve Almanya başka bir tarafta bulunuyordu³. “Otoriter tek partili rejimlerde [ise] partinin (siyasal sistem içindeki yeriyle ve gücüyle orantılı olarak) bürokrasi ve devlet üzerindeki etkisi ve belirleyiciliği, totaliter partilere göre daha az ve sınırlı(ydı)⁴.” Otuzlu yıllarda önde gelen tek partili rejimleri incelendiğinde durum şöyleydi:

İtalya’da hükümet partinin üstündeydi. Bununla birlikte parti zaman içinde hükümetten bağımsız geniş bir kuvvet kullanmaya başlamış, bu ayrılık bir ölçüde yumuşamıştı⁵. Bununla birlikte 1930’lar İtalya’sında ikisi arasında çatışma vardı. Mussolini yönetiminde (1922-1943) Faşist Parti, Rus Komünist Partisi ve Alman Nazi Partisi kadar rejim üzerinde belirleyici olmadı. Hatta “Faşist Parti siyasaların oluşturulmasında çok az katkıda bulun(muş) ve Mussolini, partinin asla Rus Komünist Partisi ve Alman Nazi Partisi kadar sıkı olmamasını genel konseyin üyelerini birbirlerine düşererek sağla(muştur). Aynı zamanda partiye yaygın bir şekilde üye olunması üzerine ısrar et(miş) ve böylece de bu ayrıcalığın değerini düşür(müştür). Son olarak, idarî mekanizmayı daha da karmaşıktır(muş), daire personellerinin sayısını artır(muştur).” Mussolini devlet-parti ilişkisini kurarken kendi otoritesini olabildiğince güçlendirmeyi amaçlamıştır. Siyasal sistemin bu unsurları arasında kendince bir denge tesis etmeye çalışmış, bu suretle kendisine meydan okuyabilecek yapıları sınırlandırmıştır. Mussolini’nin çekindiği siyasî yapıların başında Faşist Parti gelir⁶. İtalyan faşizminin teorisindeki kuvvetli devlet fikri, Mussolini tarafından benimsenmiştir. Bununla birlikte parti bürokrasisinin devlet bürokrasisi üzerinde etkisi çok da sınırlı değildir. Devlet memurları birlikleri ve casusluk sistemiyle, devlet

² Linz, a.g.e. , ss. 37-38.

³ Linz, a.g.e. ss. 57-58.

⁴ Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye’de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, s.12.

⁵ Carl Friedrich ve Zbigniew Brezinski, *Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi*, s. 37.

⁶ Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s. 216.

bürokrasisinde ilerlemek için parti üyeliğini gerekli kılan bir yapı oluşturulmuştur⁷.

Sovyetler Birliği'ne bakıldığında burada yapılan ilk anayasalarda partinin ön planda olduğu görülür⁸. 1936 anayasasıyla partinin önemi daha da artar⁹. Rejim parti müdahalesine açık, onun kontrolündedir. Bu durum paralel devlet ve parti bürokrasilerinin oluşumuna yol açar. Parti bürokrasisi, Sovyet sisteminin "hem beyni hem de dolaşım sistemidir" ve Almanya ve İtalya'daki örneklerinden çok daha fazla önem taşımaktadır¹⁰. Djilas, partinin devletle ilişkisinin bu yoğunluğunu, alt kademedeki devlet memurlarından başlayarak elitlerin parti üzerinden devşirilmesini, bu suretle ortaya çıkan yeni zümreyi "yeni sınıf" olarak adlandırmıştır¹¹. Peyk devletler ve Çin'de de iki farklı rakip bürokrasi mevcut olmuştur¹².

Hitler Almanya'sı için de ikili bir devlet yapısı söz konusudur¹³, burada ortaya çıkan bürokrasi-parti ayrımı için "çift devlet", "çift hükümet" nitelemesi yapılmıştır. Bir tarafta geleneksel bürokrasi diğer tarafta Nazi bürokrasisi şeklinde iki başlı bir yapı meydana gelmiştir¹⁴. Partinin bürokrasi üzerinde kontrolünü sağlayacak yeni bürokratik yapılar oluşturulmuştur. Modern bürokrasinin "hiyerarşi ilkesine" aykırı hareket edilmiş, memurluğa girişte liyakat ilkesi yerine "partideki tutum ve formasyon" dikkate alınmıştır¹⁵. Bu durum bir çatışmayı da beraberinde getirmiştir.

Bir bütün olarak bakıldığında totaliter ve otoriter rejimlerde parti-hükümet ilişkileri istikrar ve süreklilik taşıyan bir özelliğe sahip değildir. Bu rejimleri karakterize eden Bolşevik, Faşist, Nazi rejimleri arasında dönemsel farklılıklar da dikkat çeker¹⁶. Örneğin "1930'larda Sovyetler Birliği'nde parti (...) devlete, İtalya'da devlet (...) partiye ağır bas[makta], Almanya'da ise durum (...) her ikisinin orta yerinde" görünmektedir¹⁷.

⁷ Friedrich, a.g.e. ss. 179-180.

⁸ Lee, a.g.e. 201.

⁹ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, ss. 84-85

¹⁰ Friedrich, a.g.e., s. 34.

¹¹ Milovan Djilas, *Yeni Sınıf*, ss. 86-87.

¹² Friedrich, a.g.e., s. 176.

¹³ Linz, a.g.e. s. 40; Friedrich, a.g.e s. 37.

¹⁴ Lee, a.g.e., s. 240.

¹⁵ Friedrich, a.g.e. s. 177.

¹⁶ Friedrich, a.g.e. s. 36.

¹⁷ Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, ss. 14-15.

Konuyla ilgili tespitte bulunmanın güçlüklerini Duverger de vurgulamıştır. Bu üç ülkeyi kıyaslayan Duverger, buralarda siyasal sistemlerin evrimine bakıldığında Rusya'da partinin öneminin zamanla arttığını Almanya ve İtalya'da ise azaldığını vurgular. Bu iki ülkede partinin tekeli resmen onaylayan kanunlar aynı zamanda partiyi devlete tabi kılmıştır. 1937'de İtalya'da partinin devlet karşısında ağırlığı azalmıştır¹⁸. Bununla beraber araştırmacılar Sovyetler Birliği'nde partinin üstünlüğü hususunda hemfikirdirler.

İki savaş arası dünyada en dikkat çeken rejimlerle Türkiye aynı zaman diliminde tek partili sistemi tecrübe etmiştir. Biz bu çalışmada Atatürk'ün devlet bürokrasisi üstünde bir parti bürokrasisinin oluşmasına izin vermediğini, devlet yönetimindeki bütün kademelerin parti tarafından doldurulması gibi bir esas tesis etmediğini, kendisinin son aşamada devletin bir "parti devleti"ne dönüşmesine karşı çıktığını, partinin bürokrasi üzerinde belirleyiciliğinin sınırlı olduğunu ve bunun sebeplerini örneklerle açıklayacağız. Bu amaçla önce elitlerin Meşrutiyet dönemi siyasal hayatı içinde bürokrasinin partiye güdümlü kılındığı yapılara aşına olduklarından ve etkilendiklerinden, buradan intikal eden bir politik mirastan söz edilecek, daha sonra Atatürk'ün CHP'yi hangi amaçla kurduğu vurgulanacak, son olarak da Atatürk'ün aksiyonunda ve düşüncelerinde parti-bürokrasi ilişkisinin nasıl şekillendiği açıklanacaktır.

Cumhuriyet Öncesi Siyasal Yapı ve Kültürünün Atatürk Dönemi Bürokrasi-Parti İlişkisine Etkileri:

Cumhuriyet rejimi aşkın bir devlet geleneğine dayanır¹⁹. 1923'te yeni bir devlet kurulduğunda arkasında güçlü bir gelenek, kimilerinin "Türk devlet geleneği" olarak kabul ettiği bir birikim vardır. Bu birikime dayanan devlet 19. asırdan başlayarak modernleşme sürecine girmiş ve kabuk değiştirmiştir. Bürokrasiyi oluşturan kadrolar modernleşmenin itici gücüdür. Jön Türk hareketi doğduğunda asker-sivil kökenli memurların modern mekteplerden yetişmiş kısmı hareketin hep ön saflarında olur. İkinci Meşrutiyet döneminde bu memur kadrolar son derece politize olmuş bir şekilde siyasal mücadelenin içinde yer almıştır, eylemci ve devrimci özelliklere sahip genç memurlar, Mardin'in "millî bürokratçılık" olarak adlandırdığı bir düşünüş ve davranış tarzıyla

¹⁸ Maurice Duverger, *Siyasal Partiler*, ss. 354-355.

¹⁹ Bkz. Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*.

hareket etmişlerdir²⁰. İttihat ve Terakki ilkelerine sıkı sıkıya sarılan bu kadrolar, kendilerindeki yetkiyi padişahın menkul görmeyerek onun dışında onun ötesinde bir yerde aramışlar, kendilerini özerk bir zümre olarak algılamışlardır. Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasi "Batılılaşma ameliyesine en yatkın zümre"dir²¹. Bu süreçte tedricen imparatorluktan ulus-devlete doğru yönelen bir devlet vardır. İmparatorluğun dağılışının ardından yeni devletin kuruluşu sürecinde de devlete esas teşkil eden "topluluğun gücünü [devletin] tekelinde toplamak²²" için savaş verilir, savaştan sonra bu mücadele iç isyanları bastırmak, taşrada asayişi sağlamak, muhalifleri tasfiye etmek için devam eder. Burada asker ve sivil bürokrasi önemli rol oynamıştır.

Şüphesiz bu zümrenin Meşrutiyet döneminde tecrübe ettiği politik yapının, bu yapı içinde oluşmuş davranış kodlarının, politik tutum ve davranışların Erken Cumhuriyet döneminde etkileri, yansımaları olur. Konumuzu ilgilendiren boyutunda bu zümreler İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren "partili siyaset" içinde mücadele etmişlerdir. Bu dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle özdeşleşmiş, politikanın mihverini cemiyet/fırka oluşturmuştur ve ülke bir merkezden yönetilmiştir. İttihat ve Terakki (İT), Erken Cumhuriyet dönemi siyasal elitinin başta Halk Fırkası olmak üzere beslendiği önemli bir kaynaktır. Halk Fırkası'nın örgütsel modeli İttihat ve Terakki'den izler taşımıştır. Halk Fırkası "asker görünümü hafifleyip sivil görünümü artan aynı bürokrasinin sözcüsü; İttihat ve Terakki'nin bir çeşit çağdaş tekrarıdır²³."

İT'nin tepesinde yönetici organ olarak "Merkez-i Umumî, taşra şehirlerindeki şubeler, yerel kulüplere değin uzanan mertebeli bir örgütleniş²⁴ (...) çoğu kez valiler, mutasarrıflar ve kaymakamlardan oluşan eyalet hiyerarşisiyle "astarlanmış" bir yapı" vardır. (...) Ayrıca Cemiyet "aile, dostluk, eğitim, koruma bağlarına dayanan -resmî olmayan- bir ilişkiler ağının da desteğini almıştır." Şubeler "eyaletlerde okullar açan, propaganda eser(leri) ve gazeteleri yayınlayan, iktisadî etkinlikleri yüreklendiren ilerleme merkezleri olmakla görevlidir²⁵." Dolayısıyla İT, bir siyasal partinin yönetme fonksiyonunun ötesine geçmiştir. "(...) en teşkilatlı fırka olarak vilayet ve sancak merkezlerinde

²⁰ Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", ss. 47-48.

²¹ İsmail Cem, *Türkiye Geri Kalmışlığının Tarihi*, s. 370.

²² Leslie Lipson, *Siyasetin Temel Sorunları*, s. 77.

²³ Cem, a.g.e., s.370.

²⁴ İzmir'deki kulüplerin faaliyetleri hakkında bkz. Kâmil Dursun, *İzmir Hâtıraları*, s. 48.

²⁵ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 239.

İttihat ve Terakki kulüp ve komiteleri idarenin yanı başında tek ve önemli sevk edici unsurdur. Bundan başka devlet teşkilatı içinde de bu tip bir yan teşkilatlanma görülmektedir²⁶.”

Bu dönemde tarafsız olması gereken valilik makamı gibi görevlere cemiyet/fırka mensuplukları bilinen (Rahmi Bey) kişiler getirilmiş, önemli devlet memuriyetleri partililere verilmiştir²⁷. Parti yöneticilerinden kâtib-i mesuller, İstanbul’da ve İstanbul dışında İttihatçılığın taşıyıcısıdır. Mütareke döneminde İttihatçıların yargılaması esnasında mahkeme başkanı İttihatçıların verdikleri bilgilere bakarak İT’nin köklü, mertebeli yapısını “devlet içinde devlet” olarak nitelmiştir. Yargılamalarda kâtib-i mesuller, valilerden başlayarak devlet memurları üzerinde baskı yaptıklarını dile getirmişlerdir²⁸. Kimi zaman bu valilerin, Cemiyet’in taşra yöneticilerinin ya da kâtib-i mesullerin gölgesinde çalışmalarını onların güdümüne girmeleri ve bu suretle politize olmaları eleştiri konusu olmuştur²⁹.

Aslında bu süreç İkinci Meşrutiyetin ilanı günlerinde başlamıştır. Merkez-i Umumi ülke yönetiminde iktidarını gerçek anlamda kurmadan önce bürokratik hiyerarşinin aşındırıldığını söylemek mümkündür, “ihtilal” günlerinde küçük rütbeli bir subayın bir savcuyu sebepsiz, keyfi bir şekilde görev yaptığı kasabadan çıkarması gibi devlet hiyerarşisinin ve işbölümünün önemli ölçüde örselendiği olaylardan sonra tedricen Merkez-i Umumi kontrolü tamamıyla sağlamış, sonunda devlet cihazını partinin güdümüne vermek gibi uç bir noktaya ulaşılmıştır³⁰, yine Balkan Savaşları esnasında politize olmuş ordu içinde komuta hiyerarşisinin çözülmesinin getirdiği acı örnekler bilinmektedir.

İkinci Meşrutiyet döneminde ister askeriyede ister sivil bürokraside modern bürokrasinin hiyerarşik ast-üst ilişkisine dayanan normatif yapısı, parti mensubiyeti karşısında zayıflamıştır. Bu durum bürokratik hiyerarşinin yerine göre dışlanması hatta anayasal düzen içinde önceliği olan hükümet başkanının ikincil konuma düşmesine yol

²⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, s.525.

²⁷ Dursun, a.g.e., s. 65.

²⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, s. 264.

²⁹ Örneğin İzmir’de görev yapan İT’nin eski kâtib-i mesulu Vali Celal (Bayar) İT kulübünün açılışı dolayısıyla bir konsolosa verdiği randevusunu iptal edecek derecede “müteassıp bir İttihatçı”dır (Dursun, a.g.e. 65). İttihat ve Terakki’de Merkez-i Umumi’nin önde gelen üyelerinden Dr. Nazım’ın gazeteci Ahmet İhsan’a Tiflis Şehbenderliğini teklif etmesi de buna bir başka örnektir (Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devri*, ss. 222-223).

³⁰ Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İyüzü 1908-1918*, ss.32-33.

açmıştır. Yeni durum devlet memuriyetinin önüne geçen, onun üstünde ve ötesinde bir yapıyı anlatır. İkinci Meşrutiyet döneminin tasvir ettiğimiz bu özellikleri, "partili siyaset" döneminde siyasal kültürün bu davranış tarzıyla yoğrulmasına yol açmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde İttihat ve Terakki "eski rejimin" bir unsuru, yakın geçmişte kalmış ve makbul olmayan bir teşkilat olarak görülmüştür. Bununla birlikte dönemin siyasal elitlerinin bizzat tecrübe ettikleri, davranış tarzına aşına oldukları bir yapıdır. Doğal olarak bu tecrübenin yansımaları yeni rejimin aslı öznelerinden Halk Fırkası içinde de görülür. "Fırkanın tabanı ve kadroları (...) büyük kısmı itibarıyla İttihat ve Terakki'nin devamı(dır)"³¹. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması sonrasında bile geçmişte İttihat ve Terakki'ye üyelikleri söz konusu olan azımsanmayacak sayıda kişi de yönetici kadroda yer almıştır³². Eski İttihatçıların bir bölümü CHF ve yönetimle iç içe olmuştur³³.

Kadrolar yanında örgütsel yapıda da benzerlikler görülür³⁴. Örneğin 1925 tüzüğündeki partinin örgütlenme modeli, İT'de olduğu gibi merkezîyetçi ve otokratiktir. Mıntıka müfettişleri, illerin başındaki "mutemetler" (yerel örgüt tarafından seçilmeyip) merkezden atanmaktadır. (...) "Mutemetlik" görevi İT'ye özgüdür, bu görev İttihatçıların "kâtib-i mesulluk" görevine benzemektedir Serbest Fırka'nın kapatıldığı devreye kadar Halk Fırkası'nda vilayetlerde parti yöneticiliğini mutemetler üstlenmişlerdir, şubelere İT'de olduğu gibi "kulüp" denmektedir³⁵. İki parti arasındaki benzerlikler tüzüklerle sınırlı olmayıp eylemlere de yansımıştır³⁶. Tunaya'ya göre "İttihat ve Terakki İkinci Meşrutiyetin başlarında çok partili rejimin hâkim partisi olarak başlayıp 1912 sonrası tek partiye dönüşmesi, rejimin otoriterleşmesi, Merkez-i Umumî'nin siyasal hayatın tamamına hâkim olması açılarından bir ölçüde CHP'ye örnek ol[muştur]³⁷". Şüphesiz bu benzerlikleri bütün alanlara genelleştirmek mümkün değildir³⁸.

³¹ Sina Akşin, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri", s. 2038.

³² Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, ss. 237-238

³³ Tunaya, a.g.e., s. 30.

³⁴ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, a.g.e. ss. 77-78.

³⁵ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele II, İstiklâl Harbi Yeni Türk Devletinin Kuruluşu*, s. 346; Mete Tunçay, "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", s. 2020.

³⁶ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi, 1908-1960*, s. 238.

³⁷ Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", s. 153.

³⁸ Sina Akşin, a.g.m., s. 2038.

Halk Fırkasının Kuruluşu ve Parti-Bürokrasi İlişkilerine Atatürk'ün Bakışı:

Atatürk'ün 6.12.1922'de halkçılık esasına dayalı olarak³⁹ Halk Fırkasının kurulacağını duyururken fırkaya yüklediği misyonla kalkınmayı ve refahı sağlamayı amaçladığı, buna dair mevzuatın çıkarılması için çalışılmasını hedeflediği görülür⁴⁰.

Halk Fırkası resmen açılmadan önce de açıldıktan sonra da kendisi bu fırkanın "halk"ın bütünü, bütün sınıfları içine alacak, bu yönde çalışacak "müşterek ve müttehit" özelliğini vurgulamıştır⁴¹. Böylece partiyi ulusal bütünleşmeye yardımcı bir araç olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. 07.02.1923'te Balıkesir'de cami minberinden yaptığı konuşmada kurulacak fırkanın halka siyasî terbiye vermeyi amaçlayan bir mektep olacağını belirtmiştir⁴². Bu konuşmada siyasî terbiye kavramını iki defa vurgulamış olmasından Halk Fırkası aracılığıyla oluşturmak istediği topluluğun (ulus) birliğini perçinlenmeyi amaçladığı, kendisinin bunu temin etmek için fırkaya da bir işlev yüklediği görülmektedir. Bir bakıma partiden siyasal toplumsallaşmayı, siyasal katılmayı sağlayacak bir cihaz olması istenmektedir. 27.1.1931'de İzmir'de fırka kongresinde yaptığı konuşmada, partinin görevinin içinde yaşanan çevrenin her türlü arzularını dinlemek ve bunları karşılanabilme durumlarına göre "icra makamlarına bildirmek" olduğundan, bu konuda her parti üyesinin yükümlülüğünden söz etmiştir⁴³. Burada da partiden siyasal sistem içinde yönetenlerle yönetilenler arasında bir iletişim kanalı işlevi görmesi beklentisi dikkat çeker.

1923-1930 arasında ülkede iki defa çok partili siyasal hayat için denemede bulunulmuştur. 1924-1925 aralığında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 3.06.1925'te fırka kapatılana kadar ilk büyük muhalefet hareketidir. Atatürk bu partinin kapatılmasından dört ay sonra Akhisar'da yaptığı bir konuşmada (10.10.1925) CHF'yi, diğer memleketlerde olduğu gibi "alalade sokak politikası yapan bir fırka" olarak kabul etmediğini açıklar. Halk Fırkası "bütün milleti tenvir ve bütün millete delalet vazifesiyle mükellef"tir. Fırkaya "âdi politikacılık atfedenler nankör insanlardır. Memleket mütesanit bir vahdete

³⁹ Uyar, a.g.e. s. 75.

⁴⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 2, s. 68.

⁴¹ Atatürk'ün..., C. 2, s. 64, 86, 101.

⁴² Atatürk'ün..., C. 2, ss. 102-103.

⁴³ Atatürk'ün..., C.2, s. 293.

muhtaçtır. Alalade politikacılıkla milleti parçalamak hiyanettir. (...) Halk Fırkası'nın kadrosu bütün efrad-ı millettir. Bu hakikati düşünemeyenler henüz dimağlarını düşündürmeğe alıştırmayan bedbahtlardır⁴⁴." Bu sözleri değerlendiren Selek'e göre Atatürk'ün amacı "rejimi yerleştirmek ve yürütmektir". Bununla beraber Selek bütün milleti kadrosu içine almak iddiasının tek partili rejimlere özgü bir iddia olduğunu belirtmiştir⁴⁵. Nitekim uygulamada rejimi yerleştirmek, modernleşmeyi sağlamak, sosyal değişimi sağlamak amaçları, bütün ahaliyi temsil etme iddiasının reel karşılığını bulmasına engel olacaktır. Vesayetçi bir sistemde bu mümkün gözükmemektedir⁴⁶.

Toplumsal köken olarak CHF elitini, asker-sivil bürokrat kökenliler, taşrada eşraf oluşturmuştur. Parlamentoda bürokrasi/memur kökenlilerin Atatürk döneminde önemli bir ağırlığı vardır⁴⁷. Görevde olan memurlar açısından bakıldığında dönemin önemli yazarları, bürokrasiyi rejime hizmet etmemekle suçladılarsa da⁴⁸ özellikle orta kademe memurların CHP'ye ideolojik, kültürel bir yakınlığı vardır. Bununla beraber kanunî düzenlemelerle memurların siyasetle ilişkisinin çerçevesi çizilmiştir:

Mart 1926'da çıkarılan Memurin Kanunu, memurların siyasî cemiyet ve kulüplere üyelik ve devamları, her çeşit seçimlere müdahaleleri, siyasî yayın ve açıklamada bulunmalarını yasaklamış, yargılanarak sübut etmesi halinde de meslekten çıkarılmalarını kurala bağlamıştır. Kanuna göre ancak bakanların yetkili kılacağı memurlar ve valiler, valilerin yetkilendireceği memurlar açıklamada bulunabileceklerdir⁴⁹. Bu istisna bürokrasi-siyaset ilişkisinin kurulabileceği hukukî temelin sınırlarını çizmektedir.

Bununla birlikte Atatürk'ün kendisi 1930 Ekimi'nde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın da (SCF) katıldığı belediye seçimleri bürokrasinin seçimlere müdahale ettiğini belirtmiştir. Kendisi seçim gecesi Cumhurbaşkanlığı Kâtib-i Umumîsi Hasan Rıza (Soyak)'tan Halk Fırkası'nın kazandığını öğrenmiş, seçimlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası aleyhine gerçekleşen usulsüzlükleri ve baskıları imâ ederek "*kazanan idare fırkasıdır* [vurgu bana ait] çocuk! Yani jandarma, polis, nahiye

⁴⁴ Atatürk'ün..., C.2, s. 235.

⁴⁵ Selek, a.g.e. s. 346.

⁴⁶ Vesayetçi siyasal sistemler hakkında bkz. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler*, s. 118.

⁴⁷ Bu rakama eğitimciler dahildir (Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*, ss. 108-109).

⁴⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam* C. 3, s.385-386.

⁴⁹ *Resmî Gazete*'de neşir ve ilanı: 31 Mart 1926-sayı: 336 *Düstur* III. Tertip, 7. cilt s. 667.

müdürü, kaymakam ve valiler. Bunu bilesin⁵⁰." sözleriyle, bürokrasinin politize olmuş bir şekilde Halk Fırkasına hizmet ettiğini teyit etmiştir.

"İdare fırkası" tabiri, 1930 Türkiye'sinde var olan hukuk düzeninin de ötesinde mülkiyenin ve askeriyenin Halk Fırkası'na sahiplendiğini gösterir. Atatürk'ün bürokrasiyi bir "fırka" şeklinde algılaması, bürokrasiyle CHP'nin fiilen özdeşleşmiş yapısını gösterir. Halk Fırkası hukuken olmasa da fiilen *idarenin* fırkasıdır veya *idare* bir fırka gibi seçimlere müdahil olmakta, elindeki devlet gücünü seçimlerin sonuçlarını değiştirmek üzere kullanmaktadır. Atatürk daha sonra yukarıda ifade edilen hoşnutsuzluğuna rağmen Samsun'daki seçimleri Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kazanması üzerine buradaki valiyi görevden aldırılmıştır, belediye seçimleri de iptal edilmiş ve yenilenmiştir⁵¹. Bürokrasi, fırkanın kapatılmasından sonra toplum üzerinde baskıları arttırmıştır⁵².

Konuya diğer bir boyuttan baktığımızda Cumhuriyetin ana siyasal kuramı devleti parçalanmaktan kurtarmak ve "kalkınmak"tır⁵³. Erken Cumhuriyet döneminde özellikle taşrada devlet kontrolünün sağlanması sivil ve askerî bürokrasiyle mümkün olmuştur. Erken Cumhuriyet dönemi modernleşmesi özellikle bu açıdan Osmanlı modernleşmesine göre çok daha fazla mesafe almıştır, 1930'ların ortasında Anadolu'da dolaşan yabancı gezginlerin tespitlerinde durum daha iyi anlaşılır. Asayişin, iç güvenliğin sağlanması için bürokrasi seferber olmuş ve taşrada devlet kontrolünü kurmuştur⁵⁴. Seçimlere müdahale etme bu etkili kontrolün hukuk sınırlarını aşarak siyasal alana giren bir örneğidir. Ayrıca seçimlere bu şekilde müdahale etme bir ilk de değildir. Özellikle İttihat ve Terakki döneminde örneğin 1912 seçimlerinde sonuçlara buna benzer şekilde doğrudan müdahale edilmiş, bu seçimler daha sonra "sopalı seçimler" olarak hatırlanmıştır.

Atatürk SCF'nin kapatılmasını takiben yurt gezisine çıkmış, gezide halkın içinde bulunduğu durumu yerinde görmüş ve bazı tespitlerde bulunmuştur. Bu gezi esnasında gösterdiği tepkiler hükümetin/bürokrasinin denetlenmesi arzusunu göstermektedir⁵⁵. Aynı

⁵⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Anılar*, s. 418.

⁵¹ Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, s. 36

⁵² Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, s. 164; İler Turan, "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası", s. 152.

⁵³ Şerif Mardin "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 101.

⁵⁴ Bkz. Erik Jan Zürcher, "İki Genç Türkologun Kemalist Türkiye'yi Keşfi Robert Anhegger ve Andreas Tietze'nin Seyahat Günceleri" ss. 283-300.

⁵⁵ Başar, a.g.e., ss. 37-38.

sene parti kongresinde (1931 Mayıs) icra vekilleri heyetinin gerekirse eleştirilmesini, hatta eleştirilirken müsamahalı davranılmaması lüzumunu vurgulamıştır⁵⁶.

Çok partili siyasal hayata dönük denemeler iki defa başarısızlıkla sonuçlanınca hükümetin denetlenmesi için başvurulabilecek iki kanal kalmaktadır. Birincisi parlamentodur. Parlamentonun tek partiye dayanması dolayısıyla bu dönemde konumu zayıftır ve "teslimiyetçi" bir özelliğe sahiptir⁵⁷. Esasen otuzlu yılların başlarında bürokrasi karşısında parlamentodaki milletvekillerinin otoriteleri bürokratik otoritenin gerisindedir⁵⁸. İkinci denetim kanalı CHP olabilir. Atatürk ölümüne kadar partinin genel başkanlığını sürdürmüştür. 1937'ye kadar genel başkan vekilliği görevini çoğunlukla da başbakanlık göreviyle beraber İnönü götürmüştür. 1923 nizamnamesine göre partinin işlerini genel başkan adına yürütmek üzere genel sekreterlik makamı oluşturulmuştur⁵⁹. Bu süre zarfında bu görev üç kişi arasında dolaşmıştır. Bunlar arasında Recep Peker, Atatürk'ün sağlığında görev yapan diğer iki genel sekretere göre daha uzun süre bu makamda kalmış bir partilidir⁶⁰. Peker'in görev yaptığı dönemlerde diğer genel sekreterlere göre sık bir şekilde parti-hükümet çatışması yaşanmıştır⁶¹. Peker rejimin ideologlarından biridir⁶², ayrıca partinin güçlendirilmesi ve partiyi daha bağımsızlaştırma taraftarıdır⁶³. Hatta partinin bürokrasiyi denetlemesini amaçlayan, bu denetim fonksiyonunu, bürokrasiyi tek partiden yönetme ve bürokrasiye hükmetme fonksiyonuna dönüştürecek derecede tek parti rejiminin savunucusu bir kişidir. 1931 Kongresi öncesinde Peker tekrar genel sekreterliğe atanmış, kongreden sonra Halk Fırkasını güçlendirecek kararlar alınmıştır. SCF'nin kapatılmasını takiben Halk Fırkasına bağlı Halk Hatipleri Teşkilatı'nın kurulması, partiye bağlı bir kuruluş olan Türk Ocakları'nın lağv edilmesi, Halk Fırkasına bağlı Halkevlerinin açılması kararlaştırılmıştır. Halkevleri açıldıktan sonra örgütsel olarak sürekli genişletilmiştir. Peker, 1930'ların ilk yarısında özerk bir parti kimliği, parti ideolojisi

⁵⁶ Atatürk'ün..., C.1, s.386.

⁵⁷ Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*, s. 122.

⁵⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, s. 167.

⁵⁹ Uyar, a.g.e. s. 241.

⁶⁰ Peker, 1923-1924, 1925, 1931-1936 arasında görev yapmıştır. (Tunçay, a.g.m., s. 2022; Uyar, a.g.e., s.79).

⁶¹ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s. 537; Selek, a.g.e. s. 346

⁶² Süleyman İnan, "The First History of The Turkish Revolution Lectures' and Courses in Turkish Universities", p. 599.

⁶³ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 259.

oluşturmak, partiyi devlet/hükümet karşısında özerkleştirmek hatta devleti ve hükümet cihazını kontrol altına almak için de uğrařmıřtır⁶⁴, kendisi "her şeyi partinin kanatları altına alma arzusunu" en çok hissedenlerden biridir⁶⁵. bu çerçevede kendisinin Halk Fırkası taşra teşkilatının oluşturulmasında etkili olduğunu düşünmek, hatta Peker'e bağlı kadrolardan söz etmek mümkün olabilir. Aşağıda buna bazı örnekler verilecektir:

1931 senesinde Halk Fırkası Giresun Mebusu Hacim Muhittin Çarıklı, fırkanın İzmir İl Başkanlığına atanmıştır. Bu atamayla SCF'nin İzmir'de ve bütün Ege'de yarattığı etkinin ortadan kaldırılması, Halk Fırkasının güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Atama, Çarıklı'ya, Fırka Genel Sekreteri tarafından bizzat bildirilmiřtir⁶⁶, üç yıla yakın bir süre bu görevde kalan Çarıklı görevinden uzaklaştırılması öncesinde İzmir'deki başkanlığı sırasında "idarenin" alanına girmiş, Vali Kâzım Dirik'e "tahakküm etmeye" kalkışmış, Atatürk bu tür haberler kendisine ulaşınca durumu yerinde görmek için İzmir'e gelmiş ve daha sonra da Çarıklı'nın istifa etmesini istemiřtir⁶⁷. Çarıklı kendi hâtıralarında da görevini yerine getirirken gerektiğinde bazı çizgileri aşmakta tereddüt etmediğini, bu durumun Vali ve Belediye Başkanını tedirgin ettiğini yazmıřtır⁶⁸.

Atatürk'ün Çarıklı'ya dönük önemli eleştirisi, fırkayı İzmir'de İttihat ve Terakki zihniyetiyle idare etmesi olmuřtur⁶⁹: Atatürk'e göre vali vilayette devletin mümessilidir, Çarıklı ise parti işlerini düzenlemekle sorumludur. İcraya müdahale edemez. Olaya kısmen şahit olan Soyak da Çarıklı'yı teyit eden bilgiler nakletmektedir. Atatürk'ün bu konudaki görüşleri řöyledir⁷⁰:

"İttihat ve Terakki murahhaslarından kalma sakim bir itiyat vardır. Bu zatlar kendilerini icra işlerinde de vazifeli ve yetkili saymakta, öyle hareket etmekteydiler. şimdi görüyorum ki muhtelif vilayetlerde

⁶⁴ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", s. 156; Feroz Ahmad, "Kemalist Türkiye'de İdeoloji Arayışı 1919-1939", s. 229.

⁶⁵ Bu arzunun İtalya örneğinden kaynaklandığına dair bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s.139.

⁶⁶ Çarıklı, 15.7.1931-13.4.1934 arasında bu görevde kalır. Kaleme aldığı günlüklerde parti genel sekreteri Recep (Peker)'in Atatürk'e sık sık kendisinden övgüyle söz ettiğini Atatürk'ün ağzından nakletmektedir. (Turgut Çarıklı, *Babam Hacim Muhittin Çarıklı Bir Kuway-ı Milliyecinin Yaşam Öyküsü*, s. 201).

⁶⁷ Soyak, a.g.e., ss.462-464.

⁶⁸ Çarıklı, a.g.e., s. 208. Soyak'a göre, Çarıklı parti müfettişidir (Soyak, a.g.e., s. 462).

⁶⁹ Çarıklı, a.g.e., s. 210.

⁷⁰ Soyak, a.g.e., ss. 463-464.

bulunan bizim parti müfettişleri ve reisleri de aynı yolu tutmuşlardır ve partinin başında bulunan arkadaşlar da bu vaziyeti adeta tabii buluyorlar; vali ve müfettiş iki samimi arkadaş gibi baş başa verir, konuşur, anlaşır ve işleri elbirliğiyle yürütürler mütalaaasında bulunuyorlar; bu mütalaa katiyen yanlıştır.”

Valilere, parti müfettişlerinin ve parti reislerinin hükmeder duruma gelmesi “idareyi mesullerden ziyade, gayrimesullerin eline bırak(ması)” anlamına gelmektedir. İT böyle davranmış, ülkeyi “ağır ziyanlara” uğratmıştır. Atatürk’e göre bütün devlet memurları ile partililer arası ilişkiler için aynı husus geçerlidir. “Sorumlu devlet memurlarının kanunî salahiyetlerini, mesuliyetlerini de gözden uzak tutmayarak, her zaman tam ve serbest olarak kullanmalarını temin etmeli, icra işlerine sorumsuz adamlar karıştırmamalıdır.”

9 Mayıs 1935’de toplanan Halk Partisi’nin dördüncü kurultayında Genel Sekreter Peker TC Devleti’nin ilk “parti devleti” olduğunu ilan etmiştir. Tüzük değişikliklerinde hükümetin partinin bağrından doğduğu ifadesi yer almış, parti teşkilatıyla hükümet teşkilatının birbirini tamamlayan bir birlik olduğu hükme bağlanmış, bucak, ilçe, ilin mülkî amirlerinin mahallî kongrelere davet edilebileceği, merkezde genel sekreterin hükümet teşkilatıyla taşrada il başkanlarının valilerle ilişki kurabileceği kurallaştırılmıştır⁷¹. Recep Peker’in parti bürokrasisini devlet bürokrasisinin önüne geçiren tutum ve davranışları, 1935 Kongresiyle hukukî temellerini de bir bakıma bulmuştur. Bununla birlikte kısa bir süre sonra kongre kararlarına rağmen, yeni alınan kararlarla CHP’nin bürokrasiyle olan ilişkileri bu gelişmelere zıt bir mecraya girmiştir⁷². Parti elitinin bürokratik elite olan sürtüşmeleri, Peker’in artan müessiriyeti Atatürk’ü rahatsız etmiştir.

Bir başka tesbite göre Haziran 1936’da Peker’in genel sekreterlik görevinden alınması öncesinde Peker, umumî müfettiş Kâzım Dirik’ten şikâyetçi olmuş, Peker’in adamı olan CHP Edirne reisiyle Umumî Müfettiş Dirik arasında da “ihtilaflar” görülmüş ve Peker’e rağmen söz konusu parti reisi Atatürk’ün talimatıyla görevden alınmıştır. Bu dönemde Peker, Dirik’in görevden alınması için özel bir çaba göstermiştir⁷³.

⁷¹ Kabasakal, a.g.e., 131-132.

⁷² Türkiye üzerine araştırmalarıyla tanınan araştırmacılardan Zürcher, Peker’in girişimlerini partiyi daha bağımsızlaştırma ve bağımsız bir “Kemalist” ideoloji geliştirme girişimleri olarak ele alır (Zürcher, a.g.e., ss. 258-259).

⁷³ Soyak, a.g.e., ss. 467-468.

Atatürk bundan sonra sadece Peker'i görevden almak (15 Haziran 1936) ve yerine yeni birini atamakla kalmamış, parti-bürokrasi ilişkilerini de gözden geçirmiştir. 18 Haziran 1936'da CHP Genel Başkanvekili İsmet İnönü tarafından yayımlanan bir genelge ile parti ile devletin birleştirildiği açıklanır. Buna göre Dahiliye Vekili olan kişi aynı zamanda CHP Genel Sekreteri görevini üstlenecek ve illerde de valiler CHP İl başkanları olacaklardı.

Bu şekilde bürokrasi-parti ilişkileri devletin lehine, devletin alanını genişleterek çözümlenmiştir. Parti bürokrasisi, devlet bürokrasisinin kontrolüne devredilmiştir. Bu suretle siyasî kontrol tamamıyla içişleri bakanı ve valilere verilmiş, cumhuriyet dönemi mülkî idare sistemimizde 1927'den itibaren yer alan "umumî müfettişler, muntıkaları dahilinde bütün devlet işlerinde olduğu gibi parti faaliyet ve teşkilatının da en yüksek murakıbi ve müfettişi" olmuşlar⁷⁴, vilayet idare heyeti başkanlarının tamamı değişmiştir. Bu kişilerin bir bölümünün milletvekili olduğu düşünülürse değişikliklerin etkisinin geniş çaplı olduğunu düşünmek gerekir. Koçak'a göre "kararın (...) devlet kademesinin partiyi içselleştirdiği şeklindeki değerlendirmeleri güçlendirdiği" söylenebilir. "Gerçekten de devlet, bir anlamda parti yönetimini bir iç darbe ile ele geçirmiştir. (...) Bu "asıl hâkimiyet alanının devlet olduğu ve devletin dışında zaman zaman denetimden uzaklaşma ihtimali ve imkânı bulunan özerk bir siyasal alan bırakmama eğilimini göster(mektedir)⁷⁵." Parti de bu özerk alanlardan biri olabilir.

Peker'in genel sekreterlik yaptığı 1931-1936 döneminde, hiyerarşiyi, bürokratik silsileyi bozan davranışlar söz konusu olmuştur. Bu durumu ortadan kaldırmak için Atatürk radikal bir çözüm uygulamıştır. Aynı dönemde devlet dışında faaliyetini sürdüren bazı kuruluşların da varlığına son verildiği dikkate alınırsa Halk Fırkası da sürecin bir halkasıdır, bu suretle fırka devlet içinde eritilmiştir. Koçak'ın tabiriyle devlet/hükümet lehine iktidar monopolize edilmiştir.

1936 kararlarına Memurin Kanunu'nun ilgili 9. maddesi açısından bakıldığında valilere ve umumî müfettişlere bu tür siyasal görevler verilmesi yasal bir engel teşkil ettiğinden Başbakan İnönü konuyu Atatürk'e açmıştır. Atatürk "Ben bu maddede değiştirilecek bir şey görmüyorum. Çünkü burada memurların siyasal derneklere girmemesinden amaç, onların benim partimden başka bir partiye

⁷⁴ Cemil Koçak, "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", s. 75; Soyak, a.g.e. s. 468.

⁷⁵ Koçak, a.g.m., s. 79.

katılmaması demektir. Bu açıdan bu madde faydalıdır⁷⁶." sözleriyle tepkisini göstermiş, dolayısıyla bu madde uygulanmamış, bir başka ifadeyle ihlal edilmiştir⁷⁷. Atatürk Soyak'a da yeni kararların birtakım "mahzurlar" doğurabileceğini, bununla birlikte "kanun karşısında sorumsuz olan adamların devlet işlerine hâkim olması itiyadını ortadan kaldıracığı için getireceği fayda"nın daha fazla olduğunu, ortaya çıkan neticenin "devlet bünyesinde arzu(su) hilafına" meydana geldiğini, bunu ortadan kaldırmak için sürekli gayret sarf ettiğini, hedeflerinin "devlet idaresini en ileri bir şekle ulaştırmak" olduğunu söylemiştir⁷⁸. Öyle anlaşılıyor ki Atatürk, partinin devlet aleyhine bu derece güçlenmesini, bürokratik hiyerarşinin örselenmesini uygun görmemiştir. Buna karşılık bir bakıma devleti partiye taşıyan bu tedbirler Atatürk'e göre bazı mahzurlar doğuracaktır. Burada partiden beklenebilecek işlevlerin olumsuz etkileneceğini düşünülebilir. Bunlardan biri yürütmeyi denetime ilişkindir⁷⁹.

SONUÇ

Atatürk dönemi kısa süreli istisnalar dışında tek partili bir devlet sistemine sahipti. Bu rejimin totaliter olup olmadığına dair tartışmalar bugün de sürmektedir⁸⁰ 1930'ların sonlarına doğru *parti-bürokrasi ilişkileri* açısından incelendiğinde bu dönemin siyasal sistemler açısından totaliter

⁷⁶ Hilmi Uran, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959, s.298'den nakleden Kabasakal, a.g.e. s. 132. Parti-devlet bütünleşmesinin Memurin Kanunu'yla çelişen boyutlarının düzeltilmesi konusu 1937 Ocak ayı içinde parti grubunda görüşülmüştür (Asım Us, *Hatıralar, 1930-1950 Hatıra Notları*, 1966'dan s. 143'ten nakleden Kabasakal, a.g.e. s. 135). 1936'da kurulan yapı 1939'a kadar varlığını sürdürür. CHP V. Kurultayı'nda uygulamaya son verilir, tüzük değişikliği yapılır. Bu arada devlet memurlarının partiye üyeliği yasaklanır (Kabasakal, a.g.e. s. 136, 145).

⁷⁷ Tahsin Bekir Balta, "Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti", s. 35.

⁷⁸ Soyak, a.g.e. s.469.

⁷⁹ Nitekim İnönü döneminde Halk Fırkası'nın ileri gelenlerinden Barutçu'ya göre "Valilerin parti başkanlıkları zamanında parti murakabe organı uykuya çıkmış idi." (Faiik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, s. 676).

⁸⁰ 1958'de Milletlerarası Siyasî İlimler Cemiyeti Kongresi'nde sunduğu bir raporda Tahsin Bekir Balta, partiyle devlet arasında 1930'lu yıllarda kurulan ilişkiyi tasvir ederken dernek ve kuruluşları kendisine bağlamak, "idarecilerini partiye mensup ve taraflı olanlar arasından seçtirmek", en sonda da 1937'de partinin ilkelerinin anayasanın ilkeleri haline gelmesiyle CHP'nin "adeta bütüncü (totaliter)" bir kuruluş haline" geldiğini belirtmiş ama hemen ardından rejimin nihaî hedefinin demokrasi olduğunu savunmuştur (Balta, a.g.e. s. 35). rejimin totaliter olmadığı ama bir diktatörlük olduğunu dönemin benzeri diktatörlüklerden ayrılan bir diktatörlük olduğu hakkında bkz. (Sina Akşin, "Atatürk Döneminde Demokrasi", ss. 245-252.). Daha yakın bir zamanda rejimin otoriter olduğunu vurgulayan bir görüş (bkz. "Metem Tunçay'la Kemalizm Üzerine..." ss. 147-156), buna paralel bir şekilde bkz. Ergun Özbudun, *Çağdaş Türk Politikası*, s. 11

rejimden çok otoriter rejimlere yakın görüldüğü, bu tezi destekleyecek olguların daha fazla olduğu ileri sürülebilir.

Atatürk, İttihat ve Terakki döneminden menkul "merkez-i umumî komitacılığı" olarak anılabilecek, partinin bürokrasinin üstünde bir güce eriştiği olumsuz tecrübelerden dolayı partinin güçlenmesine, devleti aşan bir yapıya dönüşmesine imkân tanımamıştır. Dolayısıyla CHP Atatürk döneminde, tek partili rejimlerde partinin ulaştığı müessiriyet düzeyine ulaşmamıştır. Bu açıdan Türkiye, Sovyet Rusya ve Almanya'nın uzağında ama muhtemelen İtalya'ya daha yakın bir noktadır. Parti-bürokrasi ilişkisinin niteliğini belirleyen hususlar arasında parti genel sekreterliğine atanmış kişilerin tutumları etkilidir. Burada da Recep Peker otoriter eğilimleriyle öne çıkar. Her ne kadar siyasal partiler hükümet faaliyetlerini ahenkli hale getirecek yapılar⁸¹ da kendisi bu ahengi sağlarken CHP'nin devletteki alanını genişletmeye, nüfuzunu arttırmaya yönelmiştir. Peker'in İtalya ve Almanya gezileri sonrasında, bu yöneliş nihaî olarak parti tüzüğü ve programını etkileyecek bir düzeye ulaşmıştır. Program ve tüzük değişikliği içeren bu yönelişin Atatürk tarafından engellendiği, özellikle Soyak'ın nakillerine dayalı olarak literatürde yer almıştır⁸². Bu eğilimler sadece Peker'de değil dönemin siyasal eliti arasında da görülür.

Mesela o dönem rejimin ideolojisini kurgulama iddiasına sahip *Kadro*'da (1932) Burhan Asaf'ın (Belge) ülke yönetiminde ve partide görev alacak kişilerin Mülkiye ya da Hukuk Mektebi'nden değil de bir "fırka mektebi"nden yetişmesini önermesi bunun bir örneğidir⁸³. *Kadro* yazarlarından bir başka isim Şevket Süreyya (Aydemir) daha sonra Atatürk döneminde parti-hükümet ilişkilerinin yukarıda açıkladığımız şekilde kurulmasını eleştirmiş, Halk Fırkası için "bürokrat bir zümrenin elinde etkisiz bir devlet cihazı haline gelen, mahallî teşkilatı şekilden ibaret (...) parti" nitelemesini yapmıştır. Aydemir'in tasavvurunda mobilize edici yönü güçlü, devlet bürokrasisinin güdümünden kurtulmuş bir parti vardır⁸⁴. Keza Falih Rıfki (Atay) da "Meclis murakabesinin zayıf olduğu o devirde partiyi canlı tutmak, halk ile

⁸¹ Frederick Frey, *The Turkish Political Elite*, p. 304.

⁸² Soyak, a.g.e. ss. 61-62; *Cumhuriyet* (30 Mayıs 1932)'den naklen Öz, a.g.e. s. 98; Soyak'a dayalı olarak Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, ss. 321-322, Akşin, a.g.m., s. 247 ve Uyar, a.g.e., ss. 325-326. Benim bu yönelişin gençlik teşkilatı kurulmasına ilişkin boyutları hakkında çalışmam bkz. H. Aliyar Demirci, "Tek Parti Döneminde Siyaset-Gençlik İlişkilerine Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları", ss. 55-77.

⁸³ Burhan Asaf "Fırka Mektebi" ss. 32-33.

⁸⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, s. 395.

kaynaştırmak ve partiye bir nüfuz tanımak" gerektiğini savunmuş ve bunun gerçekleştirilememesini eleştirmiştir⁸⁵. Konuyu parti zeminine taşımadan bir başka *Kadrocu* Yakup Kadri de (1933) Türkiye Cumhuriyeti devletinin bürokratikleşmesinden söz ederek bürokrasiyi ağır bir dille eleştirmiştir⁸⁶. Sonuç olarak bu gruba göre parti örgütsel ve yapısal olarak zayıf kalmıştır⁸⁷.

Açıkçası Halk Fırkası, mobilize edici bir güç olarak devlet iktidarını ele geçirme ve elde tutmak için tasarlanmış değildir⁸⁸. Fırka başka partilerin de bulunduğu bir ortamda bir rekabet ve yarışın içinden çıkarak gelmemiş, devletin güdümünde önden avantajlı olarak var olmuştur. Bu açıdan da İtalya, Almanya, Rusya'dan farklılık taşır.

Bu süreçte parti kökenli elite özerk bir alan bırakmama düşüncesi, asıl hâkimiyetin ve iktidarın devlette olduğuna dair anlayış, İT tecrübesinde yaşanan olumsuzluklarla ilişkilidir. *Kadro* çevresi olarak bilinen bazı yazarların ve Recep Peker'in parti tasavvurlarının bu tecrübenin de ötesinde daha otoriter/totaliter bir nitelik taşıdığı görülmektedir.

Sonuçları itibarıyla düşündüğümüzde ortaya çıkan bu yapı Koçak'ın belirttiği gibi siyasal alanın özerkliğini ortadan kaldırmakla birlikte⁸⁹ partiyi anayasal bir organ haline getirmemiş, anayasal kurumları partinin tekeline vermemiş, anayasal düzende bir ikilik yaratmamış, partinin devlet mekanizmasını kontrol etmesine engel olunmuştur. Erken Cumhuriyet döneminde ülkede nihaî olarak devlet bürokrasisinden ayrı bir parti bürokrasisinin "yöneten sınıf" haline gelmesi, sonunda Djilas'ın sözünü ettiği anlamda bir "yeni sınıf"ın oluşması söz konusu olmamıştır. Sonuçta otuzların ikinci yarısından sonra bir bakıma parti devletleştirilmiştir(1936), devlet CHP'yi de taşıyan bir güce dönüşmüştür. Rejimin bürokrasi-parti ilişkileri bakımından totaliter bir yöneliş kazanmamasında Atatürk'ün tutumu etkili olmuştur.

⁸⁵ Atay, a.g.e. s. 537.

⁸⁶ Karaosmanoğlu, a.g.e., ss. 171-172.

⁸⁷ Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* C.2, s.93.

⁸⁸ CHP'nin mobilize edici bir parti olmadığı hakkında bkz. Özbudun, a.g.e., s. 29.

⁸⁹ Cemil Koçak, a.g.m., s. 79. Koçak bu çalışmasında 1931-1936 döneminden sonra konunun Atatürk-İnönü çatışmasıyla ilişkisinin olabileceğine dair bir yorum yapmıştır.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Ahmad, Feroz (1985), "Kemalist Türkiye'de İdeoloji Arayışı 1919-1939", *İttihatçılıktan Kemalizme* (çev: Fatmagül Berktaş) (İstanbul: Kaynak Yayınları) içinde ss. 214-236.
- Akşin, Sina (1984), "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi C.8*, (İstanbul: İletişim Yayınları) ss. 2037-2042.
- _____ (1992) "Atatürk Döneminde Demokrasi", *Prof. Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 47, Ocak Haziran 1992, sayı: 1-2, ss. 245-252.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (1997) C. I-III, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi (Ankara: Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi).
- Atay, Falih Rıfkı (2004), *Çankaya*, (İstanbul: Pozitif Yayınları).
- Aydemir, Şevket Süreyya (1967), *Tek Adam*, (İstanbul: Remzi Kitabevi), 2. baskı
- _____ (2000), *İkinci Adam*, C. I, (İstanbul: Remzi Kitabevi), 7. basım.
- Balta, Tahsin Bekir (1960), "Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti", *İncelemeler* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları) içinde, ss.1-55
- Barutçu, Faik Ahmet (2001), *Siyasi Hatıralar*, (Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları).
- Başar, Ahmet Hamdi (1981), *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (Ankara: Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi).
- Burhan Asaf* (1932), "Fırka Mektebi", *Kadro*, sayı: 9, Eylül 1932, ss. 30-33 [Kadro, 1932 Ankara Ticarî ve İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi (tıpkı basım) cilt: 1 (haz: Cem Alpar)].
- Cem İsmail (1977), *Türkiye Geri Kalmışlığının Tarihi* (İstanbul: Cem Yayınevi), 6. basım
- Çarıklı Turgut (2005), *Babam Hacim Muhittin Çarıklı Bir Kuvay-ı Milliyecinin Yaşam Öyküsü* (haz. Hakan Erdem) (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları).
- Demirci, H. Aliyar (2003), "Tek Parti Döneminde Siyaset-Gençlik İlişkilerine Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi C. 58*, Nisan Haziran 2003 No: 2, ss. 55-77.
- Djilas, Milovan (1959), *Yeni Sınıf-Komünist Sistemin Bir Tahlili* (çev: H. Tayfur Sonkur), (Ankara: yy).

- Dursun, M. Kâmil (1994), *İzmir Hatıraları* (haz: Ünal Şenel) (İzmir: Akademi Kitabevi).
- Duverger Maurice (1974), *Siyasal Partiler* (çev: Ergun Özbudun) (İstanbul: Bilgi Yayınevi), 2. baskı.
- Frey, Frederick W. (1965), *The Turkish Political Elite*, (Massachusetts: The M.I.T. Press).
- Friedrich Carl ve Brezinski Zbigniew (1964), *Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi* (çev: Oğuz Onaran), (Ankara: Türk Siyasî İlimler Derneği Yayınları).
- Hasan Amca (1958?), *Doğmayan Hürriyet Bir Devrin İçyüzü 1908-1918* (İstanbul: Akım Yayınları).
- Heper, Metin (2006), *Türkiye'de Devlet Geleneği* (çev: Nalan Soyarık), (Ankara: Doğu Batı Yayınları).
- İnan, Süleyman (2007), "The First History of The Turkish Revolution Lectures' and Courses in Turkish Universities", *Middle Eastern Studies*, vol. 43, no: 4, July 2007, pp. 593-609.
- Kabasakal, Mehmet (1991), *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi, 1908-1960* (İstanbul: Tekin Yayınevi).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, (1981), *Atatürk*, (İstanbul: Birikim Yayınları).
- Keyder Çağlar (1993), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (İstanbul: İletişim Yayınları) 3.baskı.
- Koçak Cemil (1996), *Türkiye'de Millî Şef Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları), C.1-2.
- _____ (2002), "Siyasal Tarih (1923-1950), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980* (yayın yönetmeni: Sina Akşin), (İstanbul: Cem Yayınevi), 7. basım içinde ss.127-224.
- _____ (2002), "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi", *Kemalizm* (ed: Ahmet İnel), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce C. 2*, içinde ss.119-137 (İstanbul: İletişim Yayınları).
- _____ (2003), "CHP-Devlet Kaynaşması (1936)", *Toplumsal Tarih*, sayı: 118, Ekim 2003, ss.74-79.
- Lee, Stephen J. (2002), *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980* (çev: Savaş Aktur), (İstanbul: Dost Yayınları).
- Linz, Juan (1984), *Totaliter ve Otoriter Rejimler* (çev: Ergun Özbudun), (Ankara: Siyasî İlimler Türk Derneği).
- Lipson, Leslie (2005), *Siyasetin Temel Sorunları* (çev: Fügen Yavuz), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları).
- Mantran, Robert (1995) *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II* (çev: Server Tanilli) (İstanbul: Adam Yayınları).

- Mardin, Şerif (1990), "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri" *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (ed: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), (İstanbul: İletişim Yayınları) içinde ss.30-66.
- _____ (1990), "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*(ed: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder) (İstanbul: İletişim Yayınları), ss.175-207.
- _____ (1992), 19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, *Türk Modernleşmesi* (ed: Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), (İstanbul: İletişim Yayınları), ss.81-101.
- Ortaylı, İlber (2007), *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat)
- Öz, Esat (1996), *Otoriterizm ve Siyaset, Türkiye'de Tek Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*, (Ankara: Yetkin Yayınları).
- Özbudun, Ergun (1979), *Siyasal Partiler*, (Ankara: AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları), 3. bası.
- _____ (2003), *Çağdaş Türk Politikası* (çev: Ali Resul Usul) (İstanbul: Doğan Kitap)
- Selek, Sabahattin (1966), *Millî Mücadele II, İstiklâl Harbi Yeni Türk Devletinin Kuruluşu*, (İstanbul: Burçak Yayınevi).
- Soyak, Hasan Rıza (2006), *Atatürk'ten Anılar*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), 3.baskı.
- Soysal, Mümtaz (1968), *Anayasaya Giriş* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları).
- Timur, Taner (1994), *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Yayınevi).
- Tunaya, Tarık Zafer (1982), *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku* (İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları). 5. bası.
- _____ (2000), *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- _____ (2001), "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi* içinde (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları) içinde ss.121-177.
- Tunçay, Mete, (1984), "Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* C. 8. (İstanbul: İletişim Yayınları) içinde ss. 2019-2024.
- _____ (1989), *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (İstanbul: Cem Yayınevi).

- _____ (2003), "Kemalizm Üzerine Mülâkat (röportajcı: Emrah Akkurt)" *Liberal Düşünce* yıl: 8, sayı: 30-31, Bahar Yaz 2003, ss.147-156.
- Turan, İlter (1999), "Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası" *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi* (haz: Jacop M. Landau/çev: Meral Alakuş), (İstanbul: Sarmal Yayınevi) içinde ss.135-163.
- Turhan, Mehmet (1991), *Siyasal Elitler*, (Ankara: Gündoğan Yayınları).
- Us, Asım (1964), *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım: Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devri* (İstanbul: yy).
- Uyar, Hakkı (1999), *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Yayınları 1999), 2. baskı.
- Yücekök, Ahmet N. (1983), *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatonun Evrimi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları).
- Zürcher, Erik Jan (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- _____ (2003), *Millî Mücadelede İttihatçılık* (çev: Nüzhet Salihoğlu) (İstanbul: İletişim Yayınları).
- _____ (2005), "İki Genç Türkologun Kemalist Türkiye'yi Keşfi Robert Anhegger ve Andreas Tietze'nin Seyahat Günceleri" *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)* (çev: Ergun Aydınoglu), içinde ss. 283-300 (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Diğer Kaynaklar

DÜSTUR